
Excavacions al carrer de Pere Martell de Tarragona: mil anys d'evolució urbana (del segle v aC al v dC)

MARIA ADSERIAS, LURDES BURÉS, ESTER RAMÓN

La intervenció coneguda com a Pere Martell és un extens solar en forma d'U, d'uns 3.200 metres quadrats aproximadament, en el qual actualment hi ha construïts cinc blocs d'habitatges. El solar està situat al sector sud-oest de la ciutat de Tarragona, concretament entre els carrers de Pere Martell, Eivissa, Jaume I i Mallorca, en una elevació d'uns 300 metres sobre el nivell del mar, avui dia poc apreciable per les construccions modernes, molt pròxima a la desembocadura del riu Francolí i a la línia costera.

L'existència de restes arqueològiques en aquest indret es coneix des del 1979, com a conseqüència d'uns sondejos puntuals efectuats pels arqueòlegs F. Tarrats i E. Tarré, que van desestimar el projecte constructiu que es proposava en aquell moment. A partir d'aquí el solar va romandre desocupat, fins que l'any 1989 es plantejà un nou projecte que va fer necessària una intervenció d'urgència per tal de determinar-ne la naturalesa de les restes i el grau d'ocupació. Aquesta intervenció, com les sis restants, fou encarregada pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Les campanyes, sempre amb caire d'urgència, seguiren el ritme de la construcció dels habitatges de manera que, en alguns casos, una mateixa fase es va excavar en dues parts, la primera abans de la construcció (fig. 1) i la segona quan l'estructura de l'edifici ja estava alçada amb la consegüent problemàtica que plantejava la presència de pilars i traves, tant per a la comprensió de les restes, com per a la correcta interrelació estratigràfica.

Les tres primeres campanyes es van fer sota la direcció tècnica de M. Adserias i E. Ramón, i les quatre restants, de L. Burés i E. Ramón, ja com a personal de l'empresa Codex SCCL. Com a resultat d'aquestes intervencions es va poder establir una seqüència cronològica des de mitjan segle v aC fins a l'inici del v dC.

EL PERÍODE IBÈRIC

La situació geogràfica d'aquest indret, controlant la línia de la costa, la desembocadura del riu i, en definitiva, el territori circumdant, fou sens dubte un dels

Fig. 1. Vista general de la segona fase de la primera part abans de la construcció de l'edifici. L'excavació es va finalitzar un cop construït.

aspectes decisius a l'hora d'establir un assentament al segle v aC. La seva existència havia estat suposada des d'antic, basant-se fonamentalment en les cites d'autors clàssics, així com en la relativa abundància de monedes amb la llegenda ibèrica KESE a la ciutat de Tarragona. Això no obstant, es considerava que es tractava d'un petit *oppidum*, emplaçat al turó més elevat, on posteriorment se situarà el *praesidium* romà. Aquesta fou la tesi acceptada durant molt de temps, fins que als anys setanta, i arran d'una intervenció portada a terme per M. Berges al carrer dels Caputxins, es posà de manifest l'existència de l'assentament ibèric a la part baixa. Les dades d'aquesta intervenció foren confirmades per actuacions posteriors en la mateixa zona a càrrec de M.T. Miró (Miró, 1987; Miró, 1988). Atès el traçat de la posterior línia defensiva republicana, es considerà que es devia tractar d'un nucli de petites dimensions, que devia ser englobat dins del perímetre urbà de Tàrraco (Aquilué, Dupré, 1986; Miró, 1988).

1. Polibi (Hist., 3, 76, 3-5) i Titus Livi (*Ab urbe condita*, 21, 60).

Aquestes tesis s'han vist notablement modificades com a conseqüència de la intervenció portada a terme a Pere Martell. La trobada de restes pre-romanes en aquest solar fa replantejar-ne les dimensions, ja que la distància entre ambdós punts, uns 400 metres, és insuficient per considerar la possibilitat que es tracti de dos *oppida* diferents i, d'altra banda, les similituds de les seqüències cronològiques, de la cultura material o de les tècniques constructives, ens indiquen que ens trobem davant d'un únic assentament (Adserias *et al.*).

Respecte a les restes del període ibèric documentades al jaciment del carrer de Pere Martell, l'estat de conservació en què es troben a causa de la intensa activitat constructiva posterior, no ens permet establir línies urbanístiques concretes. No obstant això, s'observen alguns aspectes que s'han de tenir en compte com, per exemple, una unitat quant a l'orientació de les estructures d'hàbitat —sempre est-oest. També s'ha pogut documentar l'existència d'habitacions adossades, per la qual cosa podem suposar que l'assentament devia seguir els plantejaments urbanístics característics d'aquest moment cultural, és a dir: habitacions adossades alineades entorn de carrers, dels quals únicament n'hem detectat un, orientat en direcció nord-sud.

Quant a les tècniques constructives, es pot apreciar una adaptació constant a la topografia del terreny, que presenta un desnivell nord-sud més o menys acusat. Així, al sector sud del solar, on els nivells geològics són més profunds, les estructures —sempre de pedres en sec— s'assenten directament sobre la terra; a la part central del solar, els murs es fonamenten damunt la roca, i a la zona nord les estructures apareixen parcialment excavades en els nivells geològics.

Com a resultat dels nostres treballs hem pogut identificar un total de set habitacions, a més de diverses estructures inconnexes. Dues d'aquestes habitacions, no gaire ben conservades, se situen al sector central-est del solar; en una d'elles es documenta un paviment de terra compactada, i en l'altra, una llar de foc feta a partir d'un llit de grava, una capa de fragments ceràmics i una capa de fang emblanquinat a la superfície. Altres dues habitacions apareixen també adossades, però mentre que una d'aquestes està greument afectada per construccions posteriors, l'altra conserva tres dels murs que la devien delimitar. A l'interior d'aquesta habitació s'identificaren diversos paviments de terra compactada i, associades a aquests paviments, dues llars de foc corresponents a dos moments d'ús diferents. Les altres tres habitacions, parcialment excavades a la roca, es troben al sector nord, dues adossades, mentre que la tercera i més ben conservada se situa enfrontada a les primeres, amb una separació d'uns 3 metres, que s'interpreta com un espai de circulació o carrer. Aquesta darrera presenta dos esgraons —també retallats a la roca— a l'angle nord-est, que devien salvar el desnivell que hi ha entre l'interior de l'habitació i l'espai exterior. A l'habitació es van identificar diversos paviments de terra compactada i, associats a un d'aquests paviments, una llar de foc de factura idèntica que la de la primera llar documentada i part d'un petit forn metal·lúrgic.

Respecte a les estructures aïllades, algunes corresponen a murs de pedra en sec, mentre que d'altres són les fonamentacions retallades al subsòl. Aquestes

darreres se situen al sector nord-est del solar i en podem diferenciar tres tipus: en primer lloc, forats de pal distribuïts irregularment, de manera que no se'n pot determinar cap planta; en segon lloc, quatre retalls de forma rectangular, a l'interior dels quals hi havia forats de pal disposats alternativament, que es van interpretar com la fonamentació de murs de pals i tovot i, finalment, un retall pseudo-circular, corresponent a la part inferior d'una cisterna.

Pel que fa a les datacions, s'ha pogut datar l'inici a l'entorn de la segona meitat del segle v aC, documentat a partir dels elements de cultura material, fonamentalment les importacions àtiques de vernís negre. No obstant això, la presència de materials residuals més antics, la constatació de nivells cronològicament anteriors trobats a les intervencions del carrer dels Caputxins (Adserias *et al.*) i el fet que algunes estructures —com la cisterna— apareixen obliteratedes ja a la primera meitat del segle IV aC, són dades que cal tenir en compte a l'hora d'establir un moment inicial que, creiem, es podria remuntar com a mínim fins a l'inici del segle v aC. Durant el segle IV, s'hi observa un aprofitament de les estructures anteriors, i alhora noves construccions, que reflecteixen un elevat grau d'activitat. El segle III està poc documentat ja que els nivells superiors són els més afectats per les construccions posteriors. No obstant això, se n'han documentat dues estructures, molt malmeses, amb alguns nivells associats.

EL PERÍODE REPUBLICÀ

Si bé les restes corresponents a aquest període apareixen fortament arrasades per les posteriors construccions, se n'han pogut identificar diferents estrats que, en alguns casos, obliteren estructures ibèriques, i que es poden datar dins de la segona meitat del segle II aC. També corresponents a aquest període s'han localitzat algunes estructures, en general molt malmeses, que ens poden documentar una dualitat de tècniques constructives, d'una banda murs de pedres en sec, i de l'altra, estructures de pedres lligades amb argamassa.

La dada més interessant d'aquest moment és, sens dubte, la trobada de dos rituals de fundació, ambdós d'idèntica composició —un *kalathos* de ceràmica comuna ibèrica i una pàtera de ceràmica campaniana A com a tapadora—, tot i que amb diferències dimensionals. El primer d'aquests rituals aparegué a la trinxera constructiva d'un mur, i al seu interior es documentaren restes faunístiques calcinades, que un cop analitzades² es van identificar com de *Sus* (porc) i una altra espècie indeterminada. El segon es va localitzar a l'interior d'un carreu expressament retallat per a aquesta finalitat, i no s'hi va detectar cap resta òssia.

Paral·lels d'aquests rituals els trobem, amb idèntica cronologia —segona

2. L'anàlisi de les restes la va fer Jordi Nadal Lorenzo.

meitat del segle II aC— a diverses ciutats del nord de la península italiana, entre les quals podríem considerar les troballes que es van fer al fòrum de Luni.³

L'ALT IMPERI

L'alt Imperi representa un trencament respecte al moment anterior, tant des del punt de vista de la conservació de les estructures, que en alguns casos és molt bona, com de la informació que s'ha pogut extreure d'aquest període. La primera meitat del segle I dC representa un autèntic *boom* constructiu: es terraplena, s'arrasen bona part de les estructures existents i es buiden diverses zones per tal de construir-hi un edifici de grans dimensions.

Hi ha, però, dos factors que dificulten la comprensió d'aquest edifici. En primer lloc, el fet que l'orientació del solar actual no es correspon amb la de les restes i, per tant, els àmbits que configuren aquest edifici, a causa de les seves grans dimensions, únicament es documenten de manera parcial. En segon lloc, s'ha de considerar que es tracta d'un edifici adaptat als desnivells del terreny, lleugerament ascendent vers el nord-est, construït a base de terrasses de les quals no es conserven els nivells de circulació —a excepció d'un petit sector—, però que fa suposar que hi havia un canvi de la topografia de la zona. Aquests dos factors, sumats al fet que encara no ha finalitzat el procés d'estudi, dificulten que es pugui determinar d'una manera concreta la funcionalitat de l'edifici. No obstant això, tenint-ne en compte el caire monumental i la complexa disposició, sembla evident que es tracta d'un edifici d'ús públic i que la seva construcció respon a un projecte unitari. Si bé durant tot el segle I dC ja pateix diverses remodelacions —canvis en la xarxa de conduccions d'aigua, obertura i paredat d'accessos—, aquestes mantenen la mateixa funcionalitat inicial. Pel que fa a la tècnica constructiva utilitzada, els paraments són d'*opus vittatum*, generalment de pedra calcària, i als llocs més febles constructivament —angles, portes, etc.— s'utilitzen grans blocs de pedra del tipus Mèdol com a reforç.

Com a resultat dels nostres treballs es van poder diferenciar diverses àrees dins l'estructura de l'edifici. En primer lloc, un pati porticat, situat a l'extrem sud-oest del solar, única zona on es conserven els nivells de circulació, abandonament i destrucció. Aquest pati, de forma quadrangular, està enllosat i, en un dels extrems, presenta un brocal de pou fet amb dos grans blocs de pedra retallats, en els quals s'observen encara els encaixos de l'estructura que devia servir per extreure l'aigua. Pel que fa al pòrtic, s'han conservat els basaments de les columnes, construïts a partir de carreus de pedra del tipus Mèdol superposats (fig. 2).

Aquest pòrtic té com a límit, al costat nord, un mur del qual s'ha documentat una longitud d'uns 30 metres i una alçària d'entre 50 centímetres i 2 metres,

3. En una de les *tabernae* del fòrum aparegué una cavitat votiva amb dos recipients de ceràmica sud-etrusca coberts amb tapadores, i a l'interior es detectaren restes òssies de porc i de gos.

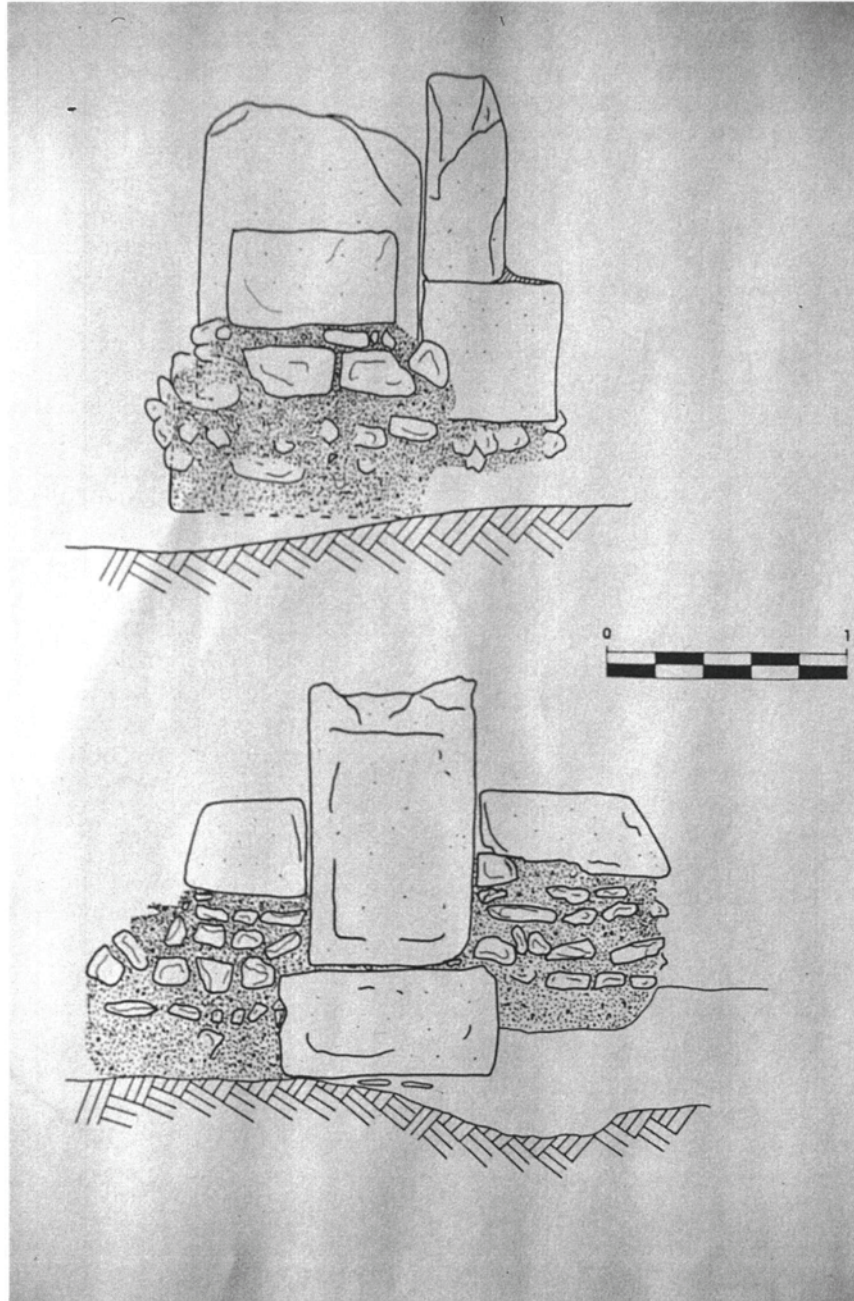

Fig. 2. Alçats d'un dels basaments del pòrtic.

que fa funcions de contenció, ja que la cota de circulació del pati és inferior a la de l'espai adjacent, situat a l'altre costat del mur. Aquest espai, segurament de forma rectangular, està definit per la presència d'un dipòsit de grans dimensions —uns 32 metres de llarg i 1,5 d'ample, amb una capacitat conservada d'uns 134.000 litres. A l'extrem nord-oest s'ha documentat l'empremta d'unes escales i un complicat sistema de registre, poc habitual, que permetia l'evacuació de l'aigua en dos sentits. En aquest mateix sector es localitzen una sèrie de dependències de forma rectangular, adossades, que presenten al final dels murs uns basaments de grans carreus que permeten intuir l'existència d'arcades que s'obrien cap al dipòsit. Si bé les limitacions de l'excavació únicament han permès d'identificar dues d'aquestes estances, sembla possible pensar que es devien succeir fins assolir la mateixa llargada que la de l'esmentat dipòsit.

La comunicació entre aquests dos sectors, el pati porticat i la zona del gran dipòsit, es fa mitjançant un petit espai, que posteriorment es modificarà, però on encara es pot observar l'empremta de les escales que servien d'accés. Una altra de les construccions que es fan en aquest moment és la canalització d'un torrent que travessa el solar en direcció nord-est a sud-oest. Amb aquesta finalitat es construeix una conducció, de grans dimensions, que vertebrava tota la recollida d'aigües de la zona. Aprofitant l'espai que emmarca aquesta conducció es creà una àrea de circulació que devia comunicar els tres sectors anteriorment descrits, amb una zona situada més al nord, on es documenten diverses dependències.

En aquesta zona es documenten tres grans àmbits, de forma rectangular, que no han estat totalment definits. En la seva construcció destaca la utilització de dues orientacions diferents —aspecte que es dona en diverses estructures de l'edifici—, que no respon a diferents fases constructives, sinó a una clara voluntat de mantenir aquesta dualitat d'orientacions.

Més al nord trobem una àrea en la qual no apareixen restes d'estructures, a excepció de tota una xarxa de clavegueram i restes d'algunes construccions cronològicament anteriors, dades que ens fan pensar que es devia tractar d'una zona a l'aire lliure, possiblement enjardinada. Això ho corrobora el fet que posteriorment es construirà un petit estanyol de caire ornamental, que s'ha documentat parcialment i en el qual resten les empremtes de petites plaquetes, segurament de marbre. Aquest espai obert marca l'entrada a una altra zona construïda, molt compartimentada, que es conserva en unes condicions molt precàries, fet que impossibilita definir-ne la funcionalitat.

Finalment, al nord del solar es van documentar una sèrie de paviments successius des de la darrerria del segle I aC fins al final del segle I dC, que s'interpretaren com una zona de circulació, segurament un carrer. El fet que al segle II dC aquest sector es monumentalitzi i s'hi construeixi un doble pòrtic, ha comportat la destrucció de la relació que hi havia entre els àmbits anteriorment descrits i aquest espai de circulació. La construcció del mur de tancament del pòrtic degué comportar la destrucció d'una altra estructura que devia fer les mateixes funcions d'aterrament, ja que la diferència de

cotes entre ambdós costats del mur es manté tot i les similituds cronològiques (fig. 3).

Durant el segle II es documenta una continuïtat ocupacional de tot el recinte, amb tota una sèrie de reformes entre les quals destaca la compartimentació del pòrtic sud i la realització d'una nova pavimentació en aquest mateix sector. La novetat urbanística més important, però, la constitueix la construcció d'un monumental doble pòrtic —anteriorment esmentat— que es devia obrir a una gran plaça o espai obert, situat a l'extrem nord del solar. Malauradament, i com ja és habitual, d'aquest sector de l'excavació només s'han conservat els nivells constructius. Així, s'ha documentat la fonamentació del mur de tancament del pòrtic, construït amb carreu o *opus vittatum*, que devia funcionar a la vegada com a mur de contenció d'aquesta terrassa. De la columnata únicament es documenten els basaments fets amb carreus de pedra del tipus Mèdol superposats, dels quals, en la major part dels casos, només es conserva la part inferior constituïda per un bloc quadrangular recolzat directament sobre la roca. Només en tres casos es conserva el segon carreu, de forma rectangular, disposat verticalment sobre el primer, sobre el qual es devia situar directament la columna. En la filera més propera al mur de contenció, els carreus aprofiten l'existència d'un mur anterior com a reforç, mentre que a l'altra filada s'ha documentat una trinxera de fonamentació per a quatre carreus i una altra per als dos restants, que s'endinsa en la part no excavada. La gran regularitat observada en aquesta construcció fa pensar que, probablement, aquesta trinxera devia ser més llarga i hi devia haver, com a mínim, dues columnes més de les documentades amb una llargària de 24 metres.

Al sector nord-est del solar es detectaren restes d'estructures de característiques constructives més febles, fet que sens dubte ens permet documentar successives reparacions, transformacions i compartimentacions. Els materials ceràmics relacionats amb el moment constructiu només ens permeten intuir una cronologia de final del segle II dC, malgrat que és atractiu el fet de pensar que aquestes restes ceràmiques ocupen l'espai obert que conforma el doble pòrtic construït al començament de l'esmentat segle II dC.

EL BAIX IMPERI

Tot i que encara s'hi poden identificar algunes petites reformes, és a l'inici del segle III que es documenta l'abandó de la zona. Les dades de què disposem d'aquest moment són força parcials, ja que l'estat de conservació de les restes és molt desigual. La zona que ens proporciona més informació és el pati porticat, on damunt els paviments del segle II trobem un estrat d'abandó amb un important conjunt de materials que ens situen en la primera meitat del segle III, idèntica datació que l'aportada per l'obliteració de la gran conducció, així com la d'altres estructures de dimensions més reduïdes.

En el moment que les estructures s'abandonen es documenta l'aprofitament de la zona com a cementiri. La disposició dels enterraments ens indica

Fig. 3. La gran activitat constructiva de la primera meitat del segle I dC va acompanyada d'una gran riquesa pel que fa als conjunts ceràmics recuperats.

clarament que, tot i que les estructures ja havien estat abandonades, encara es conservaven visibles els murs que determinen les orientacions dels sepulcres.

S'han documentat un total de cinc enterraments *in situ* i un altre d'incomplet que, dipositat en una àmfora, formava part d'un rebliment modern. Pel que fa als més ben conservats, un d'aquests, de tipus fossa, correspon a un individu jove i presenta les restes molt deteriorades d'una coberta en tegula a doble vessant. El segon, d'un individu adult, també de fossa, segurament no tenia coberta, ja que la profunditat conservada de la fossa és considerable i presentava un aixovar, consistent en un bol de terra sigil·lada africana A2 i una llàntia decorada amb motius vegetals. Un altre enterrament, també corresponent a un individu adult, aparegué cobert parcialment per una àmfora i, distribuïdes pel perímetre de la fossa, hi havia una sèrie de pedres ben disposades. Els altres dos enterraments apareixien molt afectats per les actuacions d'època moderna.

Finalment, ja a l'inici del segle V es pot apreciar, al sector del pati porticat, un nivell d'incendi i destrucció d'aquesta zona, que facilità l'espoliació dels elements constructius, pràctica a la qual ja havia estat sotmès l'edifici.

CONCLUSIONS

A partir dels resultats obtinguts en aquesta intervenció podem aportar noves dades al coneixement d'aquest sector de la ciutat de Tàrraco. En primer lloc, un dels aspectes que s'han de tenir en compte és la constatació que hi havia un nucli ibèric de gran magnitud a la part baixa de la ciutat, en contraposició amb els petits assentaments documentats a les rodalies. Els elements de cultura material recuperats evidencien que devia tenir unes relacions comercials establertes des del segle v aC amb altres pobles de la Mediterrània: grecs, púnics i posteriorment itàlics. D'altra banda, la seva situació geogràfica demostra un clar domini sobre la costa, sobre el territori circumdant i sobre la indubtable via de penetració vers l'interior que constitueix el riu Francolí.

Això és el que troben els romans el 218 quan instal·len el *praesidium* militar en un turó més elevat, que actualment coneixem com la part alta. Encara que les fonts escrites semblen parlar-nos de relacions violentes entre l'exèrcit romà i una ciutat indígena, *Kese* o *Kisa*, tradicionalment relacionada amb Tàrraco, els resultats de les intervencions arqueològiques evidencien durant el segle II aC una continuïtat d'hàbitat en l'assentament indígena, sense que s'hi documenti en cap moment una destrucció violenta. Sens dubte, el nucli indígena rebrà l'impacte de l'arribada de l'exèrcit romà, però no serà un trencament bruscat respecte al passat, sinó un desenvolupament traduït en una expansió territorial i en un creixement econòmic, una aculturació, com demostren les nombroses troballes d'aquest moment a la part baixa de la ciutat. Tenim, doncs, en època republicana, el *praesidium* militar a la part alta i la «ciutat», entenent com a tal el nucli comercial i d'hàbitat, que evoluciona a la part baixa a partir del nucli ibèric.

A partir d'aquí, sorgeixen nombroses qüestions sobre la topografia mateixa de la ciutat: les dades de què disposem se situen a banda i banda del perímetre emmurallat de la segona meitat del segle II aC actualment acceptat (TED'A, 1990). La teoria que aquest llenç es realitza per incloure el petit nucli ibèric ja no té sentit. Fins a quin punt pot considerar-se immutable el traçat acceptat? Si no, per què s'escull aquest recorregut que sembla dividir en dos una zona densament ocupada? Què succeeix amb la muralla ibèrica? Aquestes són algunes de les qüestions que ens plantegen les noves dades.

En època alt-imperial continua essent diferent la dinàmica de les dues zones: mentre que la part baixa es monumentalitza ja a l'inici del segle I dC, amb la construcció del teatre i del fòrum de la colònia, la part alta no ho farà fins a l'època Flàvia, quan es construirà el Fòrum Provincial i el Circ (TED'A, 1989). Les dades que ens aporta l'excavació de Pere Martell confirmen aquesta evolució distinta, ja que és durant la primera meitat del segle I dC que es produeix el *boom* constructiu que arrasarà bona part de les estructures anteriors. Tot i que al principi del segle II documentem la construcció d'una estructura monumental com el doble pòrtic, les últimes estructures construïdes, segurament del final ja d'aquest segle, són de qualitat molt pobra i ens marquen l'inici de la davallada d'aquesta part de la ciutat, que coincideix amb el moment d'abandó del teatre.

En època baix-imperial es produeix l'abandó definitiu de la zona i la posterior utilització com a lloc d'enterraments. Les inhumacions localitzades a la nostra excavació s'han de relacionar amb la gran àrea de cementiri sud-occidental o de ponent, de la qual també formen part la necròpoli de la fàbrica de tabacs, els enterraments del Parc de la Ciutat (TED'A, 1987) i els dels carrers d'Alguer i Pere Martell, els de la casa del Mar i els, recentment excavats, de Prat de la Riba, tots els quals són molt propers a la via de sortida de la ciutat. L'escassetat d'enterraments en aquest solar pot ser deguda al grau d'afectació de la zona per estructures modernes, encara que sembla possible pensar que no devien ser massa abundants, ja que, en aquesta zona, exceptuant la trentena d'enterraments del carrer d'Alguer (Sánchez Real, 1973), cada vegada són més aïllats.

Des del seu abandó es pot documentar a tota la zona la presència d'espoliadors de les poques restes de valor que queden entre les runes: carreus, tègules, etc. L'important incendi que al començament del segle v dC pateix el pòrtic sud, que destrueix les restes conservades del seu cobriment, permet continuar documentant l'espoliació dels elements caiguts, amb posterioritat a aquest moment.

Els resultats obtinguts en aquesta excavació creiem que han aportat noves dades que ens permeten conèixer millor una zona de la ciutat poc estudiada, especialment en contraposició a la part alta, però que no és menys important per entendre el desenvolupament de la gran ciutat que fou Tàrraco. Per últim, repetirem que, atesa la magnitud de l'excavació, hi ha apartats encara en estudi que, una vegada enllestits, completaran l'esbós que presentem.

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M.T.; RAMÓN, E. «L'assentament pre-romà de Tarragona». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 3. [En premsa.]
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X. (1986). *Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana*. Tarragona: 1986 (Fòrum; 1).
- MIRÓ, M.T. (1988). «Restes ibèriques al carrer Caputxins (Tarragona)». *Butlletí Arqueològic*, núm. 6-7 (1984-85), p. 3-9.
- MIRÓ, M.T. (1987). «El nucli ibèric de Tarraco: dels seus inicis a la integració dins la ciutat romana». *Jornades Internacionals d'Arqueologia romana. Documents de treball*. Granollers, 1987, p. 284-290.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1973). *Los enterramientos romanos de la Vía Augusta*. Tarragona, 1973, p. 18 i 19, 36 i 39.
- TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA URBANA. *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*. Tarragona, 1987.
- TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA URBANA. «El Foro provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 62, p. 141-191.
- TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA URBANA. «El pas de la Vía Augusta per la Mansió de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic* (1990), núm. 10-11 (1988-1989), p. 123-134.